

પન્નાલાલ પટેલ

(જન્મ : 7-5-1912, અવસાન : 6-4-1989)

પન્નાલાલ નાનશા પટેલનો જન્મ રાજસ્થાનના ડુંગરપુર પાસે માંડલી ગામમાં થયો હતો. તેમણે પ્રાથમિક શિક્ષણ મેઘરજ અને ઈડરમાં લીધું. અંગ્રેજી ચાર ચોપડી (અત્યારના આઠમા ધોરણ) સુધી અભ્યાસ કર્યો હતો. સાહિત્યસર્જન માટે પરંપરાગત માર્ગે પલોટાયા વિના કેવળ હૈયાઉકલતથી લખતા પન્નાલાલ પટેલ ગુજરાતી સાહિત્યની વિરલ ઘટના છે. વિષયવસ્તુ અને રચનારીતિમાં પોતીકી મુદ્રા ધરાવનાર વિપુલ કથાસાહિત્ય - ખાસ કરીને નવલકથા અને ટૂંકીવાર્તાના સર્જનને કારણે તેઓ કથાલેખક તરીકે વિશેષ ખ્યાતિ પામ્યા છે. ‘વળામણા’, ‘મળેલા જીવ’, ‘માનવીની ભવાઈ’, ‘ભાંગ્યાનાં ભેરુ’, ‘ધમ્મરવલોણું ભાગ 1-2’, ‘પાછલે બારણે’, ‘મનખાવતારે’, ‘કંકુ’ વગેરે નવલકથાઓ, સુખદુઃખનાં સાથી, ‘પાનેતરના રંગ’, ‘વાત્રકને કાંઠે’, ‘મનના મોરલા’, ‘જમાઈરાજ’, ‘વૈતરણીને કાંઠે’, ‘ઢોલિયા સાગસીસમના’ વગેરે નાટ્યસંગ્રહો ઉપરાંત બાળસાહિત્ય અને ‘જિંદગી સંજીવનીના સાત ભાગ’ આત્મકથાનાં પુસ્તકો છે. ઉત્તમ સાહિત્યસેવા માટે એમને ‘રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક’ તથા ‘માનવીની ભવાઈ’ માટે ભારતીય જ્ઞાનપીઠ પારિતોષિક એનાયત થયાં હતાં. એમના સાહિત્યમાં વિષયવૈવિધ્ય અને ગામડાના પ્રત્યક્ષ અનુભવનું વાસ્તવવાદી નિરૂપણ થયું છે.

સગા માજણ્યા ભાઈઓ તો એકબીજા ઉપરના અતૂટ વિશ્વાસથી જ ખેતીધંધો કહો કે સમગ્ર જીવનવ્યવહાર નિભાવતા હોય છે, પરંતુ ક્યાંક-ક્યારેક પરાયા-પોતાના, મામકા-પાંડવાના ક્ષુદ્ર ખ્યાલો કેવો ભયંકર ઉત્પાત મચાવે છે તે આ વાર્તા સુપેરે ઉદ્ઘાટિત કરે છે.

નાનાભાઈ ઈચ્છાશંકરની અનુપમ ઉદારતાની સામે મોટા ભાઈ મૂળશંકરની સ્વાર્થવશતા - સ્વભાવમર્યાદા નાનાભાઈ ઈચ્છાશંકર જાણતો હોવા છતાં દરગુજર કરે જ છે. આથી તો તે પોતાની પત્ની, પાડોશીઓ કે ગ્રામજનોની કોઈ વાત ધ્યાનમાં લેતો નથી. મૂળશંકરમાં ભરેલો ભારોભાર સ્વાર્થ ખુદને જ નુકસાનીની ગર્તમાં ધકેલે છે. બાળકોને કેરી આપવા જેવી તદ્દન સામાન્ય ઘટનામાં પડેલી-પાડેલી હાથની આંટી ઈચ્છાશંકરના ચિત્તમાં કેવા વણઉકલ્યાં વમળો સર્જી બંને મહાનુભાવોના જીવનમાં આંટી પાડે છે, એ મનઃસ્થિતિ લેખકની સશક્ત વાર્તાકળા દ્વારા સિદ્ધ થાય છે.

ગામમાં જ્યારે વાત ફેલાઈ કે આફ્રિકાવાળા ઈચ્છાશંકર એમના મોટા ભાઈ મૂળશંકરથી ભાગ વહેંચે છે ત્યારે, પચીસ હજારની વસ્તીમાં ભાગ્યે જ કોઈ એવું હશે જેણે આ વાત માની હોય. કારણ કે ઈચ્છાશંકર એ ઘણા મોટા દિલનો માણસ સાબિત થઈ ચૂક્યો હતો. જ્યારે મૂળશંકર કોઈ કાળેય પરખાય નહિ એવો પાવરધો ને હોશિયાર લેખાતો હતો.

ઈચ્છાશંકરના વીસ વરસના પરદેશ વસવાટ દરમિયાન ઘણા લોકોએ એને કાગળથી, તો વળી રજાઓ ઉપર આવતો ત્યારે મોઢામોઢ અનેક વાર કહ્યું હતું, ‘મૂળશંકર સ્વાર્થી છે માટે તું જુદું વહેંચી નાખ. શા માટે એને અહીં ઘરબેઠે ભાગનો ધણી બનાવવો? અહીં એ જમીન જગ્યાની દેખરેખ રાખવાનો બોજો નહિ ઉપાડે તોય એમાંથી તને મળી પણ શું જવાનું છે? અલ્યા, ‘તારું મારું સહિયારું ને મારું મારું આગવું’ એવું થશે હોં? તારી કમાણીમાંથી ભાગ ને અહીંની આવક ઘાલશે પૂંછડાં નીચે.’

આનો અર્થ એમ નથી કે માત્ર વાતો કરીને જ લોકો-સંબંધીઓ વેગળા રહ્યા હતા. અરે, કોઈ કોઈએ તો મૂળશંકરના સ્વાર્થના પુરાવા પણ એની આગળ રજૂ કર્યા હતા.

પરંતુ ઈચ્છાશંકરને મોટા ભાઈ ઉપર એવડી બધી ભક્તિ હતી કે આ પુરાવાઓનેય એ વઢાવી મારવાના પેંતરામાં ઘટાવતો. બલકે કાન ઉપર લેતો પણ ધ્યાન ઉપર તો - એની પત્ની કહેતી તેમ, ‘હવે લેશે આવતે ભવ!’

છેલ્લી રજાઓમાં આવ્યો હતો ત્યારે તો, અહીંનો ન્યાયતપાસ જોવા વતનમાં રહેલી પત્નીએ, પતિ સાથે એ ચારેય માસ લગભગ ઝઘડો જ રાખ્યો હતો. ‘ઠીક કહું છું! તમે રહ્યા પરદેશી ને... ન કરે નારાયણ ને સાજા-માંદા પડ્યા તો તમારો આ એકનો એક છોકરો હજારોની મૂડી છતાંય રખડી પડશે હોં! માનો કહું.’

પણ તોય ઈચ્છાશંકરે ભાગ તો ન જ વહેંચ્યા. પત્નીના નામે થોડાક હજારનો વીમો વધારીને એને પણ બોલતી બંધ કરી દીધી.

પછી તો પત્નીએ અને સંબંધીઓએ એનું નામ પણ છોડી દીધું : ‘અમારે શું ત્યારે! ઊંધે માથે પડને ઊંડા ધરામાં.’

ઈચ્છાશંકરે ઘણી લીલીસૂકી જોઈ હતી. આફ્રિકા ગયો ત્યારે માત્ર એક લોટો ને શેઠની રસોઈ કરતાં બદલવા માટે અબોટિયું જ પાસે હતું, પરંતુ લક્ષ્મી રીઝે છે ત્યારે વાત વાતમાં વારી જાય છે. ઈચ્છાશંકરે નોકરી છોડીને નાની શી દુકાન માંડી... ને અત્યારે તો એની પેઢીઓ નાગરવેલની જેમ આખાય આફ્રિકામાં પથરાઈ રહી છે. અહીં વતનમાં પણ જમીન, મકાનો તથા શેર વગેરેમાં ઘણું રોકાણ છે, પરંતુ નવાઈની વાત તો એ છે કે ઈચ્છાશંકરનો મોહ જેમ જેમ મિલકત વધતી જાય છે તેમ તેમ એ તરફ વધવાને બદલે ઊતરતો જાય છે.... માટે જ એણે અત્યાર સુધી મોટા ભાઈને પણ બધી જ મિલકતમાં ભાગીદાર ગણ્યા હતા ને રાખ્યા હતા. એ સારી પેઠે જાણતો હતો કે માણસનો જીવ લાલચું, લોભી ને સ્વાર્થી હોય છે, પરંતુ મોટા ભાઈને શાની કમી છે કે મારાથી બાદલું રાખે બહુ બહુ તો લોકો કે’ છે એમ એમના સાસરી પક્ષને પાંચસો-હજારની મદદ કરતા હશે એ જ ને?.... અથવા તો એમની છોકરીઓ માટે થોડાક દાગીના ઘડાવ્યા હશે કે, અને એ પોતે જ આવી ઝીણી બાબત ઉપર હસી રહેતો-છેલ્લે ઉમેરતો, પણ લોકોને શી ખબર કે ભાઈના છોકરા એ મારા જ ભત્રીજા છે ને ભાઈના સંબંધી એ મારા પણ સંબંધી છે. આપણી કમાણીથી કોઈનું દુઃખ હળવું થતું હોય તો એટલું વળી કમાયું લેખે લાગ્યું....’

ત્યાં તો ધર્મિબ દેતાકને એક સવારે બૉમ્બ ફૂટ્યો : ‘ઈચ્છાશંકર ને મૂળશંકર આજે ભાગ વહેંચે છે.’

આખું ગામ - અને જ્ઞાતિ તો ખાસ - ઊંચુંનીચું થઈ ઊઠ્યું. છૂપીછૂપી - કશાક કામના બહાના ઓઠે ઈચ્છાશંકરની ખડકીમાં લોકોની અવરજવર પણ વધી પડી ને પછી તો ખડકી બહાર ફળિયામાં, ચકલામાં, બજારમાં એમ બધે જ પાંચ-સાતના ઝૂમખે મળી લોકો આ અવનવા બનાવની મીઠાશ માણી રહ્યા. ભવિષ્યવેત્તા તો એટલા બધા ફાટી નીકળ્યા હતા કે કોઈ કોઈના ભવિષ્ય માટે હકાર જ નહોતો ભણતો. એક કહેતો, ‘હું તો જાણતો જ હતો.’ જ્યારે બીજા તો, ‘હું તો પોક પાડીને કે’ તો ‘તો કે જોજો પાપનો ઘડો-’

પણ કોઈનેય ખબર ન હતી કે શું પાપ હતું ને કેવડો મોટો ઘડો હતો, ને તે કોનાથી કેવી રીતે ફૂટ્યો! ખુદ ઈચ્છાશંકરની પત્ની કે મૂળશંકરની વહુએય નહોતાં જાણતાં. અરે, દુઃખની વાત તો એ હતી કે મૂળશંકરને પણ કારણ નહોતું સમજાયું. એટલું જ જાણતો હતો : કાલ સાંજે એક જ ઓરડામાં બેઠેલો ઈચ્છાશંકર ધૂનમાં હોય તેમ ઊભો થયો ને ફરવા નીકળ્યો. ફરીને આવ્યો ને ખબર આપી, ‘મોટા ભાઈ, કાલે આપણે ભાગ વહેંચવાના છે.’ બસ આ સિવાય લાંબી કે ટૂંકી. મૂળશંકરને તો ઘણુંય પૂછવું હતું. પણ એ જરાકેય ઊભો રહે તો ને?’

અને આમ ભાગ વહેંચવાનું નક્કી જાણ્યા પછી વળી પાછું ઘરના - સંબંધીઓ અને ગામ આખું ઊંચું-નીચું થઈ રહ્યું : ‘પણ આનું કારણ? ભાઈઓમાં નથી તો જરા બોલાચાલી થઈ કે નથી એવો કોઈ બનાવ બન્યો. ત્યારે બેઉની વચ્ચે આંટી શી પડી?’

પરંતુ આંટી એવડી તો ક્ષુલ્લક હતી કે -

ગઈ કાલે સાંજે બેઉ ભાઈ મેડી ઉપર બેઠા હતા. બારણાની પેલી બાજુ ગાદી ઉપર બેઠેલો ઈચ્છાશંકર આફ્રિકાની ટપાલ ઊથલાવતો હતો. મોખરાવાળી ગાદી પર બેઠેલા મૂળશંકર તકિયાને અઢેલી છાપું વાંચતો હતો આથમતી વસંતનો ગરમ પવન હજુય આહ્લાદક હતો, એની ઉષ્ણતામાં હજુય માદકતા હતી. એના ફરફરાટમાં હજુય હળવાશ હતી. ટૂંકમાં યુવાનોને ગલીપચી કરવાની ને આધેડોને તરબતર રાખવાની શક્તિ હજુય એનામાં સભર હતી.

નીચે ખેલતાં બાળકોનો કોલાહલ પણ આ બે ભાઈઓને પેલા પવન જેટલો જ સ્વાભાવિક લાગતો હતો...

એવામાં એક ખેડૂત મેડી ઉપર આવી ચઢ્યો. મોટા ભાઈ મૂળશંકરને ખેતરોની આડીતેડી વાત કરતાં ફળેલા આંબાની ને કેરીઓની વાત નીકળી. આ સાથે જ પેલા ખેડૂતે દેવને પાયે ધરતો હોય તેમ એક નવા ફળેલા આંબાની બે શાખ ધરી. ‘લો, આ આપણા નારિયેળીની પેલ-પરથમ શાખો.’

અલબત્ત, ખેડૂતને મન તો આ મહિમા જ હતો, કારણ કે હજુ આ તરફ કેરીઓનો ફાલ ઊતરવા નહોતો માંડ્યો. ઉપરાંત આ તો પહેલી જ વાર ફળેલા આંબાની શાખો હતી. એને મન તો, ઘેર સીમંત આવ્યું હોય એટલો જ અત્યારે આનંદ હતો...

પણ મૂળશંકરના મનથી તો આવું કંઈ જ ન હતું. ખેડૂતના ભરેલા મોંના શબ્દોએ કે પેલી કેસરવરણી મા-દીકરી જેવી નાનીમોટી બે શાખાએ એનું લક્ષ ખાસ કંઈ ન ખેંચ્યું. કારણમાં, કાં તો પંદર દિવસથી શરૂ થયેલી રસરોટલીને લીધે કેરીની નવાઈ નહિ હોય યા તો ‘અમને તો રોપ્યો ત્યારની જ ખબર હતી કે ફળવાનો છે.’ આવું કંઈ હોય. એણે તો અકેકી કેરીને એકેકા હાથમાં રમાડતાં ખેતર વિશેની વાતો ચાલુ જ રાખી, વચ્ચે એક હાંક મારી : ‘અલ્યા બચુ, રમેશ, બેઉ જણ ઉપર આવો!’ વાતો તો ચાલુ જ હતી...

ત્યાં તો, ‘જોય તો પેલો કોણ જાય છે.’ કરી, અંદર બહારના બેઉ દાદર ધણધણાવતા દસ-દસ વરસના બચુ-રમેશ હણહણતા વછેરાની જેમ બેઉ બાજુએથી આવી પહોંચ્યા. ‘હું પે’લો આવ્યો.’ ‘હું પે’લો આવ્યો.’

વાતોમાં પડેલા મૂળશંકર ‘લો કરતાંકને બેઉ હાથ લંબાવવા ગયો, બલકે છાતી પરથી તો રવાના થઈ ચૂક્યા હતા, પરંતુ એ તો, એના લેખે ભુલાવ્યો કે પછી લાલચુ મને દગો દીધો કે - પણ મોટી કેરી તરફ ભત્રીજાને જોતાં જ હાથને આંટી પાડી દીધી - પડી ગઈ.’

છોકરાઓએ કેરીઓ ઝડપતાં વળી હોડ બકી ને વળી પેલા દાદર ધણધણી ઊઠ્યા. એકધારા ફરફરી રહેલા પવનમાં જરાક અમસ્થી ધૂમરી પડી ન પડી ને અસલની જેમ વળી વહી રહ્યો. મૂળશંકરની જીભ પણ ક્ષણભર થોથરાઈ ન થોથરાઈને વળી પાછી એકતાર બની રહી...

પરંતુ પેલી બાજુ ઈચ્છાશંકરની નજર તો જાણે હજુય પેલા છોકરાઓને કેરીઓ લેતા જોઈ રહી હોય તેમ હવામાં અધ્ધર લટકી રહી હતી. મોં-કળા ઉપરથી લાગતું હતું કે એનું વિચારતંત્ર જ આખું ખોટકાઈ પડ્યું છે, મૂળમાં હૃદય જ જાણે દિંગ થઈ થંભી ન ગયું હોય !....

જોકે મૂળશંકરનું તો એ તરફ પડખું હતું, પરંતુ એ પડખાનેય જાણે આંખો હોય ને તાકી રહેલા ભાઈની ચાડી ખાતી હોય તેમ એણે એ તરફ ડોક ફેરવી-

આ સાથે જ ઈચ્છાશંકરને ભાન આવ્યું ને નજર વાળી લીધી. શરીરમાં ચેતન આવ્યું ને કાગળિયાં સમેટતાં ઊભો થયો... ખેતી વિશેની કંઈક ગૂંચ કહેવા જતાં મોટા ભાઈને પણ એણે જતાં જતાં જ ટૂંકો ને ટચ એવો જવાબ આપ્યો : ‘એ બધું તમે જાણો!’

પછી તો મૂળશંકર પણ કંઈક બેચેન બન્યો ને ખેડૂતના ગયા પછી એ અંતરના ઊંડાણમાં કંઈક કાળ જેવું પણ અનુભવવા લાગ્યો.

ત્યાં તો મોડી સાંજે પાછા ફરતાં ઈચ્છાશંકરે ઉંબર બહારથી જ બોમ્બ ફેંક્યો : ‘મોટા ભાઈ, કાલ આપણે ભાગ વહેંચવા છે!’

મૂળશંકર તો અવાક્ બની ગયો. ભાન આવતાં ‘કારણ’ પૂછવાની ઈચ્છા જાગી. ‘પૂછું તો ખરો કે નથી તો બોલચાલ થઈ કે નથી એવી કંઈ આંટી પડી.’

પરંતુ જેમ અનાયાસે જ પેલા ડાબાજમણા હાથની આંટી પડી ગઈ હતી એ જ રીતે જીભ પણ આ આંટી આગળ જ થંભી ગઈ! ભાઈ પાસે તો જવાબેય હતો જ્યારે પોતાની પાસે તો અને એ પોતે જ બબડી રહ્યો. ‘ક્યું મોઢું લઈને હું પૂછવાય જાઉં?’ જાણે એણે પોતેય પોતાની જાતને આજ પહેલી જ વારે પૂરેપૂરી જ પારખી હોય!

શબ્દ-સમજૂતી

પાવરધો કુશળ વેગળા દૂર પુરાવો સાબિતી વઢાવી મારવું તકરાર કરાવવી પેંતરો દાવપેચ, યુક્તિ, પ્રપંચ ન્યાય તપાસ જોવો ખરું-ખોટું કે યોગ્ય-અયોગ્ય તપાસવું અબોટિયું રસોઈ કરતી કે જમતી વખતે પહેરવાનું રેશમી વસ્ત્ર રીઝવું ખુશ થવું વારી જવું ઓવારણાં લેવાં નાગરવેલ એક વેલ (તેનાં પાન મુખવાસમાં ખવાય છે.) બાદલું રાખવું આંતરો રાખવો - છૂપું રાખવું લેખે લાગવું ઉપયોગમાં આવવું ખડકી ઘર આગળની બાંધેલી - બારણાવાળી છૂટી જગા, ડેલી ચકલું (અહીં) મહોલ્લા આગળની છૂટી જગા, ચાર રસ્તા મળતા હોય એવું નાકું - ચોક ધૂનમાં હોવું તરંગમાં હોવું ક્ષુલ્લક તુચ્છ, નજીવું, હલકું આહ્લાદક આહ્લાદ - આનંદ કરાવે તેવું માદકતા કેફીપણું સીમંત અઘરણી, ખોળાભરણું, શુભપ્રસંગ લક્ષ ખેંચવું ધ્યાન પર લાવવું

હાંક બોલાવવા માટેની બૂમ લેખે ભૂલાવ્યો વિધિના લેખે ભૂલ કરાવી હોડ બકવી શરત મારવી દિંગ દંગ, ચક્તિ, છક અવાક્ મૂક, સ્તબ્ધ અનાયાસે વિના મહેનતે, સહેજે બબડવું અણગમાને કારણે મનમાં ગણગણવું પારખવું ઓળખી કાઢવું

રૂઢિપ્રયોગ

તારું મારું સહિયારું ને મારું મારું આગવું ખૂબ જ સ્વાર્થી હોવું ઊંધે માથે પડને ઊંડા ધરામાં સાચી સલાહ ન માને ત્યારે કહેવું કે તારે જે કરવું હોય તે કરને, થાને દુઃખી લીલીસૂકી જોવી સુખ અને દુઃખ જોવાં, ચડતી-પડતી જોવી આંટી પડવી અણબનાવ થવો, વેર બંધાવું જીભ થોથરાવી (જીભે લોચા વળવા) સ્પષ્ટ કે જલદી ન બોલી શકાવું, જવાબ આપતાં ગલ્લાંતલ્લાં કરવાં

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના દરેક પ્રશ્નનો એક-એક વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

- (1) ઇચ્છાશંકર ક્યાં વસવાટ કરતા હતા?
- (2) ગામલોકો કઈ વાત માનવા તૈયાર ન હતા?
- (3) ઇચ્છાશંકર પત્નીની બોલતી બંધ કઈ રીતે કરતા?
- (4) ઇચ્છાશંકરે મિલકતમાં ભાગ વહેંચવાનો નિર્ણય શાથી લીધો?
- (5) મૂળશંકર મિલકતમાં ભાગ પાડવાનું કારણ શાથી પૂછી શક્યો નહિ?

2. નીચેના દરેક પ્રશ્નનો બે-ત્રણ વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

- (1) ઇચ્છાશંકરને ગામલોકો શી સલાહ આપતા? શા માટે?
- (2) ઇચ્છાશંકર મોટા દિલના હતા તેમ શા પરથી કહી શકાય?

3. નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તર ઉત્તર લખો :

- (1) ‘મિલકત વધવાની સાથે ઇચ્છાશંકરનો મિલકત પ્રત્યેનો મોહ ઘટતો ગયો’ તેમ શા પરથી કહી શકાય?
- (2) ‘આંટી’ શીર્ષકની યોગ્યતા સમજાવો.

વિદ્યાર્થીપ્રવૃત્તિ

- સંયુક્ત પરિવારની મુલાકાત લો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

નીચેનું વાક્ય વાંચો :

● “અલબત્ત, ખેડૂતને મન તો આ મહિમા જ હતો, કારણ કે હજુ આ તરફ કેરીઓનો ફાલ ઊતરવા નહોતો માંડ્યો. ઉપરાંત આ તો પહેલી જ વાર ફળેલા આંબાની શાખો હતી. એને મન તો, ઘેર સીમંત મળ્યું હોય એટલો જ અત્યારે આનંદ હતો...”

● નાટકમાં કોઈ નાનો રોલ કરનાર, આવીને અભિનય-સંવાદ દ્વારા ઝબકી જાય એમ આ વાર્તામાં ખેતરમાંથી આંબાની શાખો આપવા આવનાર ખેડૂતના આનંદને લેખકે કેટલો આભાદ રીતે શબ્દચિત્રથી ઝીલ્યો છે તે જુઓ. ખેડૂતને મન આ ‘મહિમા’ છે. બીજે હજુ ફાલ ઊતર્યો નથી. એનો આંબો પહેલી વાર ફળ્યો છે. એનો આનંદ કેવો ને કેટલો છે? - લેખકે લખ્યું છે : ‘ઘેર સીમંત આવ્યું હોય એટલો જ...’

- ભાવ-સંવેદનને વ્યક્ત કરવા માટે લેખકે ભાષા પાસેથી કેવું કામ લીધું છે તે માણો.

શિક્ષકપ્રવૃત્તિ

- ‘ભાઈઓ તો આવા જ હોય’ તે વાર્તા કહી આ વાર્તા સાથે તુલના કરો.

